

Michel Nurdin

JACQUES MARITAIN A TOULOUSE-I KÖZÖSSÉGBEN

1960. július 6-án Jacques és Raissa partra szállt Le Havre-ban, - csak ők ketten: Vera az előző év december 31-én meghalt. Raissa számára borzalmas volt az átkelés: másnap Párizsban, szállodába érkezésük után összeomlott. „Négy rettenetes hónap” következett, és Raissa november 4-én elhunyt. „Végig ez alatt az idő alatt végzetesen le volt sújtva Isten fejszérének csapásai alatt, aki a maga szörnyű módján szerette őt, s akinek a szeretete csak a szentek szemében „édes”, vagy azokéban, akik nem tudják, hogy mit beszélnek.”⁶¹ Eközben Jacques „véges végig a mélyek mélyén járt”⁶², ahol legközelebbi barátaival sem érintkezhetett, és azzal sem, akit „igazi őrangyalának” tartott: Paul Marnay kistestvérrel. Paul július 7-én érkezett Párizsba Maritainék fogadására, miután egy egész tanéven át szolgált Annemasse-ban az első tanulmányi évüket ott töltő kistestvéreket. Egész nyáron át Párizsban maradt Maritainék mellett, majd november 5-én tért vissza immár Toulouse-ból, ahol elkezdte teológiai tanulmányait. Raissát november 9-én temették Kolbsheimben. 19-én Párizsban René Voillaume meglátogatta Jacques-ot, aki első ízben beszélt arról, hogy a Közösségben hasznos szolgálatot végezhetne még. Józan tárgyilagossággal jegyzi föl naplójába: „Elvállaltam, hogy laikus filozófusként a Kistestvérek szolgálatára legyek. Majd később meglátjuk, hogy a szerzetesi elköteleződésnek milyen módját választhatom (mint Világi Intézmény vagy Világi Közösség tagja). Addig is, míg minderre várok, a Prior atya átadta nekem a Kistestvérek jelvényét és megengedte, hogy viseljem.” (S még hozzáfűzi: „A Prior atya, André, Paul és én úgy gondoljuk, hogy mindez megegyezik Raissa akaratával.”) A Prior „nagyon megilletődve” mindattól, amit Jacques mondott neki, november 24-én írásban ismerteti meg a Közösségi Tanács tagjaival a toulouse-i tervet.⁶⁴ A Priorral való beszélgetés közben született „egy jó ötlet”: a nyarakat töltse Jacques Kolbsheimben barátainál, Gruneliuséknél, az októbereket pedig az Egyesült Államokban (ez három ízben valósul meg, az utolsó, 1966-os amerikai útjával bezárólag). Miután elintézte néhány függőben lévő ügyét Princetonban és megpihent Kolbsheimben, 1961. március 6-án érkezik a toulouse-i tanulmányi közösségbe.

79 évesen „egy új élet” nyílik előtte, mely egyszerre folytatása az előzőeknek és szakítás velük. Csak Isten ismeri annak a fájdalomnak és reménynek a mélységet, amellyel nekivág az új életnek. A megpróbáltatás, ha szabad a Szentírás szavaival mondanunk, átjárja őt, mint kétélű kard, a szellem és lélek eresztékeiig. Indulásra készen áll, sarkallja őt a tanulmányaikat végző testvérek jelenléte, akik úgy fogadják, „mint idősebb testvérünket, akitől sokat várnak”⁶⁵, vigasztalja Raissa láthatatlan jelenléte, akinek a „Jegyzetek a Miatyánkhoz” c. munkáján elkezd dolgozni. Toulouse-ba érkezése után néhány

nappal meglátogatta őt a Közösség Priorja. Beszélgetésükről sokat elárulnak Jacques naplójegyzetei: „(Március) 17. Péntek. Jót beszélgettünk reggel a Prior atyával. Megértette velem, hogy valóban adoptáltak” – íme személyes státusa. És íme, ami még inkább megegyezik törekvéseivel és keresztény filozófusi munkásságával: „René Voillaume átutazva Rómán elhatározta, hogy beszél az öt éves filozófiai képzés második évről. Louvainben a jezsuiták nagyon kedvezően fogadták az ötletet.” (A filozófiai tanulmányokról van szó, amelynek programjáról azt tartottuk, hogy nem illeszkedik kellőképpen az adott helyzethez és a mi szükségleteinkhez; mi szerettünk volna egy bevezető évet, azután a „folytatást”, végig a négy éves teológiai képzés alatt⁶⁶.)

Biztos, hogy az alatt az idő alatt, míg Jacques Maritain közöttünk élt, olykor különleges ösztönzéseket kapott, pl. arra, hogy VI. Pál kezeiből átvegye a Zsinatnak a „gondolkodás és a tudomány embereihez” intézett üzenetét, vagy arra, hogy részt vegyen az antiszemitizmus elleni hosszú küzdelemben” (az Izrael Misztériuma c. gyűjteményes kötet kiadása). De 1961 márciusától Toulouse-ban az életét meghatározó főtengelyek a lehető leghigorúbban fölismerhetőek, a tévedés túl nagy kockázata nélkül: megismertetni Raissa gondolatvilágát és munkásságát (így befejezi május 11-én a Notes sur le Pater kereskedelmi forgalomba nem kerülő kiadásának előszavát); megfelelni filozófusi hivatásának a tanulmányaikat végző testvérek közvetlen szolgálatával is (akik számára április 24-én tartja első szemináriumát); részt venni Jézus Kistestvéreinek életében különféle módokon, melyek örökfogadalmában teljesednek ki 1971 mindenszentek ünnepén. Életének utolsó szakasza, mint egy szonáta záró tétele, tökéletes összhangban van mindazzal, ami megelőzte.

Egy 1973 júniusára hirdetett konferencián Toulouse-ban mondja P. Labourdette, hogy „Jacques Raissa kiadójává vált, s ez vezette őt magát a Carnet de notes rejtelméhez”. Valóban így van. Nekem azonban úgy tűnik, hogy többről van itt szó. Miért kezd el Jacques rögtön Toulouse-ba érkezése után Raissának a Miatyánkhhoz írt jegyzetein dolgozni, ha nem azért, mert ezek a lapok „alkották annak a könyvnek az első részét”, melyet Raissa szeretett volna megírni az útjainkon megélt kontemplációról.⁶⁷ A könyvecskét, amelynek első kiadása nem került kereskedelmi forgalomba, 1961 végéig a Közösség minden házába megküldik, a következő évben pedig a nyilvános kiadást Jacques „Jézus kistestvéreinek” ajánlja.

Ugyanebben a bensőséges légkörben, ugyanazon év (1961) nyarán Jacques „fölfedezi” Raissa naplóját és dolgozni kezd rajta – csekély mértékben elhagy belőle – lévén habozásai ellenére is meggyőződve arról, hogy „ezeknek a belső élményeknek ismertekké kell válniuk”. Az 1963-as kiadáshoz René Voillaume testvér írt előszót, aláhúzva „azt a rokonságot, amely Lisieux-i Szent Teréz, Károly testvér és Raissa szellemi-lelki tapasztalata között van”. De, teszi hozzá, „Raissa tanúságában az a különleges, hogy az az isteni Misztérium és az egyszerű emberi valóságok hiteles megtapasztalásának találkozásából ered – ami ritka dolog”.⁶⁸ Ez annyira igaz, hogy a Naplót többé-kevésbé kidolgozott

elmélkedések szövik át Jézus szent emberségéről, arról az igazságról és mélységről, mellyel az isteni Ige magára vette az emberi természetet és állapotot. Ennél fogva nincs semmi csodálkozni való azon, hogy a következő évben, amikor néhány testvérrel tanulmányi összejöveteleket tartottak, Jacques két krisztológiai megközelítést javasol, s ebből születik meg 1967-ben a *Kegyelem és emberi mivolt Jézusban* című tanulmánya. Itt indul el „Szent Tamás egyik, Krisztus kegyelmével foglalkozó tézisének új értelmezése”. „Ennek gondolata Raissában és bennem támadt, írja az előszóban⁶⁹, boldogabb napokban, amikor még mellettem volt egy istenáldotta szelíd tanácsadó, hogy segítsen és ösztönözzön; Jacques „jó néhány éve gondolkodott” ezen az újra értelmezésen, s reflexióiban minden biztonnal felhasználta a szellemi tudatelőttire vonatkozó antropológiai ismereteit. De jegyzetfüzetében 1964. április 28-i dátummal (a testvérekkel tartott összejövetelek február 10-től április 25-ig tartottak), kifejezve „a Krisztus kegyelméről szóló munkájával kapcsolatos” aggályait, Jacques világosan kijelenti azt, ami sejthető lett volna: „mindenek előtt folytatni akartam Raissa gondolatát, és lerakni annak az alapjait, amit ő szeretett volna elmondani az „útjainkon megélt kontempláció” címmel tervezett könyvében. A bizalmas közlés itt megvilágítja toulous-i élete erővonalainak összefonódását (a főntebb vázolt nagy tengelyekről van szó): a Raissával való elmélyült foglalkozástól kezdve a keresztény filozófus fölkínálja a testvéreknek, életközösségben velük, reflexiójának gyümölcsit. Másrészt az eredeti gondolat magától Jacques-tól származik és kifejezetten metafizikai természetű, amint látjuk a *Dieu et la permission du mal* esetében, melyet Raissanak ajánl, s mely a testvérekkel együtt 1962-ben tartott három hónapos szeminárium, továbbá egy nagyon hosszú (nemcsak spekulatív), a rossz sötét misztériumaival való szembesülés gyümölcse.

Valóban, Jacques elfogadva a közösség által fölajánlott vendégszeretetet, nem tagadta meg filozófusi hivatását; és maga a Prior kívánta, hogy fenntartás nélkül, „hatékonyan folytassa munkáját”⁷⁰. Amint P. Labourdette elmondhatta, „Jacques Maritain életének toulouse-i periódusa termékeny volt”: az *Oeuvres Complètes* két (XII. és XIII.) kötetére lesz szükség ahhoz, hogy magába foglalja ezeknek az éveknek a termését. Nem itt van a helye annak, hogy leltárba vegyük és bemutassuk ennek az időszaknak az írásait, néhány megjegyzést azonban megelőlegezhetünk.

Jacques Maritain u.n. toulouse-i munkássága meglehetősen kevésbé ismert, nem annyira azért, mert hozzánk jöve „visszavonult a világtól”, hanem inkább, mivel általában (legalábbis Franciaországban) élete és műve eltűnni látszik a második világháború által okozott nyílt szakadékokban. És az egész munkásságból legismertebb műve, *A garonne-i paraszt* közismertsége egyaránt tulajdonítható a mű megnemértésének és annak az érdeklődésnek, amely egy idős világi hívő korára vonatkozó kérdései, így a zsinat utáni remények és kavargások felé irányul. Elég azonban áttekinteni az *Appoches sans entraves* tartalomjegyzékét, hogy megállapítsuk a szerző figyelmét lekötő, egész

munkásságával összhangban lévő kérdéseknek a sokaságát és változatosságát; így értekezik újra az „igazságról” (első ízben ezt 1923-ban tette), mert ez „keresztények számára fontosabb, mint valaha”, újra előveszi a természetbölcselet bizonyos problémáit (mint pl. az evolúció), vagy „egy sokat látott öregember tapasztalatából” kiindulva még egyszer reflektál az emberi élet nagy valóságaira, amilyen pl. a „szerelem és barátság”.

Több ebből az időből származó cikk és értekezés a tanulmányaikat végző testvérek számára, olykor az ő közreműködésükkel készült. Innen ered Jacques Maritain munkásságában mintegy új műfajként a „családi beszélgetés”, amikor engedünk „annak a kísértésnek, hogy az ember beszéljen a szeretteinek arról, amin gondolkodik, akkor is, ha ez a gondolat még nagyon tökéletlen állapotban van”⁷¹. Valójában, és bármit mondjon is róla Jacques, az egyszerű kifejezésmód és a szellemi élénkség nem von le semmit a gondolat szigorából! Összhangban vannak. Alapjait tekintve jó néhány ilyen toulouse-i írásban kettős irányultság érezhető. Az első azokban a kutatásokban nyilvánul meg, melyeket ő „egzisztenciális episztemológiának” nevezett. Biztos, hogy ebben a testvéreknek volt része elsősorban, de Jacques Maritain ez irányú érdeklődése sokkal messzebből származik, mert gondolkodása bármennyire kötődött is mindig a „tárgyi lényeghez”, mégsem volt soha esszencialista. Pl. a keresztény filozófia státusát illető álláspontját a klasszikus különbségtétel vezérelte a pontos meghatározás és a megvalósulás rendje között, a filozófia természete és azon mód között, amelyben történelmileg megvalósul az emberi alanyban; az Egyesült Államokban írt utolsó művében Jacques visszatér azoknak a hatásoknak a vizsgálatára, melyet „a zsidó-keresztény kinyilatkoztatás betörése gyakorolt az erkölcsfilozófia területén”⁷². És kétségtelenül ezeknek és a konnaturalitás általi ismerésre vonatkozó elemzéseknek a vonalába kell elhelyezni azokat a relexiókat, amelyek az eredeti bűn által megsebzett emberi intelligencia egzisztenciális feltételeivel foglalkoznak, valamint azok hatásával, melyet ennek az intelligenciának a működésére gyakorolnak, amikor az bölcseleti rendű filozófiai és teológiai megismerésre irányul⁷³. A második irányultság nem lehet idegen az elsőtől, sem pedig Jacques Maritain toulouse-i „testvéri környezetétől”; ez a környezet legalábbis ösztökélni és bátorítani fogja őt arra, hogy fejezze ki nyilvánosan azt, amit ő maga „egy keresztény filozófus magán véleményének” nevezett. Mit értett ezalatt? Kétségtelenül nem, nem egyszerűen azokat a valamely teológussal a maga területén és úgymond annak nyelvén folytatott beszélgetésekben megfogalmazott véleményeket, következtetéseket (pl. Jacques számtalanszor cserélt véleményt Charles Journet-val); hanem sokkal inkább azt, amit egy keresztény filozófus ajánl, aki „egy filozófus, egy *keresztény filozófus távlatában* vesz fontolóra olyan *anyagot*, amely egy teológus témája. Erről a kérdéstről fejezi ki véleményét Jacques Maritain *De la grace et de l'humanité de Jesus* c. tanulmányának elején, valamint utolsó művének, a *De l'Eglise du Christ*-nek az előszavában.

Nemigen lehet lezárni Jacques, a toulous-i közösségben tevékenykedő filozófus munkájának összegző felidézését anélkül, hogy utalnánk „összes művének” kiadására, mert bár korábban erre egészen más körülmények között gondolt, valójában 1966-ban dolgozta ki először ennek tervét. Ebben az időben semmi sem engedte meg annak a föltételezését, hogy terve megvalósításában fontolgatta volna a kistestvérek részvételét. De az évek múlásával oly módon érlelődtek a dolgok, hogy 1972 nyarán, az előző ősztől a Közösségben örök fogadalmas Jacques Maritain megfogalmazhatja pontos utasításait azoknak a személyeknek a részére, akiket végrendelete fölruházott a művét illető erkölcsi joggal. Egyébként Jacques nagyon erős – testvéri és intellektuális – szálakkal kötődött „egy testvérhez, akit közülük legjobban szeretett, s akit, úgy találta, Isten rendkívüli intellektuális adományokkal ajándékozta meg”⁷⁵. Heinz Scmitz 1969-ben André testvért követte a Közösség tanulmányi felelősének tisztében, majd ő lett Jacques novícius mestere. Így történt, hogy Heinz, akit a betegség elrabolt anélkül, hogy örülhetett volna az *Oeuvres Completes* első kötete megjelenésének, indította útjára hatékonyan ezt a vállalkozást, amelyben néhány más testvér is részt vett.⁷⁶

Jacques és a testvérek

Utaltam Jacques „testvéri környezetére”. E kissé elvont megfogalmazás mögött Toulouse-ba érkezésekor ötvenegynéhány, teológiai tanulmányokat végző testvér volt – legalább négy éve fogadalmasok, mivel ritka kivételtől eltekintve, tanulmányaink soha nem követik közvetlenül a noviciátust. A testvéreket három-négytagú közösségekbe osztották szét. Míg e közösségek nagyobbik része számára a domonkos atyák tanulmányi házában szomszédságában lévő városrészben béreltek lakásokat, egy kis csoport faházakban (mi barakkoknak hívtuk) lakott, melyeket a domonkos konvent területén emeltünk; ugyancsak itt volt, mint közösségi életünk két szilárd pontja, a kápolna és a központi könyvtár. Itt állt Jacques rendelkezésére két független kis szoba, az összejövetelekre szolgáló terem szomszédságában. 1970 folyamán, különböző körülmények által szükségessé vált átalakítások következtében, abban az időben, amikor a szerzetesi hivatása jelentkezett, két szobáját átköltöztették egy másik „barakkba”; és október 10-én örömmel írhatta naplójába: „Ebéd az *én* fraternitásomban: Guy, Raymond, Ludo”. Így lehet tömören fölidézni azt a külső keretet, amelyben Jacques Maritain több, mint tizenkét éven át élt.

„Ha az ő közösségbeli életéről kérdeznék minket, zavarban vagyunk”, írta 1973-ban a Közösség Priorja⁷⁷ „Mindenek előtt átérezzük, mennyire irtózott Jacques attól, hogy beszéljünk róla. Másrészt tisztában vagyunk azzal, hogy az méltó igazán a figyelmünkre, amit ő maga fontosnak tartott, és műveiben kifejezett. (...) Nem kevésbé igaz, hogy a személynek van egy bensőséges

ismerete, amit a mindennapi együttlét nyújt, amit maga a mű nem szolgáltat ki föltétlenül. És azt is el kell mondanunk, hogy van még itt valami más is, amit nem könnyű továbbadni. Jacques-kal kapcsolatban, amint a Gyermekek Jézusról nevezett Szent Terézről mondják, nincsenek nagy, elmesélni való dolgok. Valójában élete a testvérekkel egészen mindennapi volt: részt vett a Közösség, a maga kis közössége életében, történetek nélkül. Ez már maga megsejtet valamit az emberből, mert nem hiszem, hogy olyan sok kilencvenéves ember lenne, aki közösségben tud élni tanulmányi éveiket töltő 25-30 éves fiatalokkal, anélkül, hogy rájuk nehezedne, fárasztaná vagy feszélyezné őket. Jacques-kal kapcsolatban, gyengesége ellenére, mely az utolsó hetekben vált korlátozóvá, minden természetesnek tűnt, mintha soha semmi probléma nem lett volna. Természetesnek látszott, hogy nagyon korán kelt föl dolgozni, egészen természetesnek tűnt, hogy írjon annak a pincér fiúnak, aki előtte való napon elmesélte neki az életét, és akivel kapcsolatban szemrehányást tett magának, hogy nem figyelt rá eléggé. Ha még oly nagy volt is nála a kötődés és a tisztelet az értelem világa iránt, percig sem volt félreérthető: a szeretet rendje jóval fölötte áll ennek. Meggyőződésének szilárdsága és az igazság szolgálata iránti buzgósága ellenére ő – amint mondta – csak egy szegény Jacques volt, vagy egy idős bácsi, aki félt attól, hogy terhére legyen másoknak. Mindez feltételez egy tettetés nélküli alázatosságot, mindig éber érdeklődő képességet és figyelmet, ami megmutatkozott az étkezések alatti társalgásában, vagy azokban a beszélgetésekben, amelyeket bármelyik kistestvérrel folytatott, akivel találkozott. Ez a történetek nélküli és kellemes együttlét sokat elmond róla.” Három évvel korábban, hírül adva a testvéreknek, hogy Jacques Maritain kérte belépését a Közösségbe, René Page testvér szintén megjegyezte, hogy „bármilyenek legyenek is eddigi tapasztalatai, műve, múltja, az élete olyan közöttünk, hogy elfeledtetni velünk mindazt, amit tett: ő egészen egyszerűen Jacques, egy kistestvér a többi között, s aki még mindenre kész”.

Jacques Maritain azt a rendi Káptalant követő napokban érkezett Toulouse-ba, amely rövid történetünkben először határozta meg a kistestvérek képzésének egyes szakaszait. Így megjavult a tanulmányi közösség szervezeti fölépítése. Támogatást nyertek a spontán vagy szervezett kezdeményezések – mint a kis munkacsoportok és az, amit mi „pároknek” nevezünk, s ami lehetővé tette, hogy intellektuális területen kibontakozzon a testvéri segítségnyújtás; vagy mint a nagy kérdések összefoglaló bemutatása és a mindennapi élethez való közelhozása, melyet a domonkos atyák végeztek. A *Pour une philosophie de l'éducation* szerzőjének volt ott mivel táplálnia az irántunk érzett rokonszenvét; a bevezető filozófiai évünk (Annemasse-ban) megszervezésében magában „nagy forradalmat”⁷⁸ látott, mert a Káptalan elrendelte, „figyeljünk rá, hogy több testvér felváltva lássa el az oktatás feladatát, egy megfelelő ritmus szerint, oly módon, hogy a tanulmányi közösségben töltött időszakok váltakozzanak számukra a munkás vagy segítő közösségekbe való visszatéréssel”. Ténylegesen, ezekben a gyakorlati döntésekben a szellem volt elsődleges – a

tapasztalatra alapított meggyőződéssel együtt az érzékeny figyelem; amit a Káptalan „a szellemi- és lelkiélet egységéről” szólva fogalmazott meg⁷⁹. Mivel ahhoz, hogy válaszoljunk az evangéliumi szegénységre és egy „a világban és a világ nyomorában megélt kontemplatív” hivatás igényeire, ugyanaz az alapmagatartás szükséges – önmagunk megvetése, mások befogadása és tisztelete -, mely egyaránt megmutatkozik „a lélek imádságában, az értelem igazságkeresésében, mindannyiunk magatartásában „az emberekkel való kapcsolatainkban”.

Ez a szellem a Közösségünkben olyan általános volt, hogy a minden tanulmányi programhoz és minden emberi szervezethez hozzátartozó korlátokon túl, kétségtelenül fölismerhetjük benne, alapításunk végső kegyelmeinek egyikét. Ezt egy kidolgozott tanítás világította és erősítette meg. Idézni kellene itt – ahogy a tanulmányi felelős André testvér annak idején meg is tette – Jacques Maritain írásait „a bölcsességnek egymástól lényegileg különböző és hierarchikus rendet alkotó három fajtájáról”, hangsúlyozva, hogy „a bölcsesség nem csupán a magas tudományból táplálkozik, hanem az emberi és lelki tapasztalatból is”⁸⁰. Emlékeztetni kellene még P. Labourdette fénylő tanítására „az értelem erkölcséről”, melyben szerepet játszik szellemi életünknek Isten és az emberek előtti becsületessége.

Tekintve ezeket a nagy szellemi valóságokat és azokat a kérdéseket, amelyeket ezek támasztanak, Jacques érkezése a tanulmányi közösségbe igazi égi ajándék volt; de senki ne képzelje, hogy guruként élt köztünk! Mindenek előtt láttuk életének egyszerű és szilárd tanúságát, mellyel átadta magát a Szeretet és az Igazság Istenének. Aztán ott voltak a „kolbsheimi együttlétek” (melyeket nem kell összetéveszteni a filozófusok és teológusok – Jacques barátai – „találkozásaival”, akik közös munkára jöttek össze). Ennek a kezdeményezése Paul Marnay-tól származik, amire a Közösség Priorja (René Voillaume) pozitívan válaszolt, amikor Paul kérte, hogy az Annemasse-ban a bevezető filozófiai évet töltő testvérek tölthessenek néhány napot Jacques-kal, elzászi barátainál. Ezután 1962-től 1970-ig az iskolaév végén, hála Gruneliusék vendégszeretetének, a tanulókat szolgáló testvérek évente megszervezték ezeket a találkozókat, ahol baráti légkörben, minden probléma nélkül fonódott össze a felüdülés, az elmélyült szellemi munka és a szükséges napi háztartási tennivaló; ekkor meglátogatta őket a Prior és/vagy az asszisztense; ott találkozhattunk olyan hűséges barátokkal, mint Oliver Lacombe, P. Cottier vagy Georges Brazzola. Jacques nagyon kötetlenül vett részt a munka-összejöveteleken vagy a közös tennivalókban; de „nem lehet eléggé hangsúlyozni azt, amit kipróbált bölcsessége és gazdag ihletései jelentettek a számukra”⁸¹.

Ezekben az években a toulouse-i család központi szerepet játszott a Közösség életében. André testvér rátermettsége és teherbírása jól megfelelt ennek a különleges helyzetnek, amelyből fakadt tanulmányi közösségünk egyedülálló szerepe is. A testvérek három, négy, esetleg öt évig maradtak ott, és általuk különböző szálak szövődtek a világban szétszóródott közösségek

legtöbbjével (legalább mindazokkal, ahonnan jöttek, és ahová várták őket). Hasonló összefüggésben, azzal a képességgel, amellyel másokat hallgatott, másokra figyelt, s amelyet csak szított irántunk érzett szeretete, Jacques Maritain gyorsan gazdagította a Közösségről való konkrét ismeretét: „Jézus kistestvéreinek életére vonatkozó *személyes* tapasztalataimat, akikkel ezentúl az év nagy részét töltöm majd”, írja az oosterhouti bencéseknek, hat hónappal Toulouse-ba érkezése után. Ez a „fesztelen csevegés” jól mutatja, hogy Jacques nagyon közeli jó barátként, belülről ismerte meg és tette magáévá a mi kontemplatív hivatásunkat. Nem törekedett arra, hogy efféle könnyű és természetesen nem megfelelő negatív módon mutassa be életünket: „nem tevékenyek (az irgalmasság vagy a tanítás területén), nem apostolkodók (misszionáriusok), stb. Elsősorban hivatásunk „sajátos vonását” fedi föl és hangsúlyozza:

„Kinyilvánítani és élni itt lent Jézus életének és misztériumának *bizonyos aspektusait*. Az ő prédikálása, csodái, gyógyításai *előtt*, és minden műve föltételeként, élt a szívében valami rejtett: az emberek iránti szeretete, isteni szeretet, mert az Ige jelenlétének az aktusa, de emberi szeretet is, mivel mindazt, amit Jézus itt lent tett, embersége által tette: mondhatjuk, hogy ez az egyszerre természetes és természetfölötti szeretet volt a forrás és elsősorban ez fejeződött ki az emberekkel való kapcsolatban.

Íme, erről akarnak ők tanúságot tenni. Názáretről. Tanúságot tenni Jézus szeretetéről, ahogy az az emberekkel való leghétköznapibb kapcsolatában megnyilvánult. Ez az ő sajátos hivatásuk, s a tanúságtevés erről a szeretetről, mint minden keresztény esetében, náluk is a keresztáldozatban való részesedés által történik.

Vannak dolgok, melyeket nem lehet tanítani szóval, hanem *csak és kizárólag* azzal, amik vagyunk.”

Ugyancsak erre a „sajátos jegyre” tér vissza, de egy egészen más megközelítésben abban a levelében, amelyet néhány hónappal később írt barátjának, Saul Alinskynek. Az orosz származású zsidó, képzettségét tekintve kriminológus, USA szerte jól ismert volt antikonformista (balos) harcos aktivitása, és a legszerencsétlenebb városi negyedekben végzett szociális tevékenysége miatt; Alinsky helytelenül azt tételezte föl, hogy Jacques hozzánk jöve „visszahúzódik a világtól”, s még kevésbé értette meg a testvérek életét, minthogy – írja Jacques – „barátaim (a detroiti közösségről van szó) életének csak a Krisztusba vetett hittel kapcsolatban van értelme”. „Mégis azt gondolom, folytatja, hogy önnek joga van megismerni e tekintetben egész gondolkodásomat, azt ahogyan én látom a dolgokat:

„Keresztény (akarom mondani valóban keresztény) perspektívában embertársainak szeretete az én odaajándékozásának, vagy a másokért meghalni kész magatartásnak két fajtáját igényli:

1. Harcolni itt lent az igazságért, hogy embertársunk földi életét emberhez méltóvá tegyük.

2. Részt vállalni Krisztus áldozatában, amely folytatódik a tagjaiban, azért, hogy segítsük embertársunkat az örök élet és az isteni kegyelem megszerzésében.

Az én valóságos odaadásának mindkét fajtája szükséges. Az emberi állapot azonban mindannyiunkat arra kényszeríti, hogy az egyiknek vagy a másiknak elsőbbséget adjunk (...)

A Kistestvérek, lévén Krisztusnak olyan tanítványai, akik a hármasszerzetesi és egy sajátos, kontemplatív imára vonatkozó fogadalmukkal Istennek szentelték életüket, a szeretet második fajtája követelményeinek adnak elsőbbséget, és életüket följánlják az örök üdvösségért és az emberiség szellemi átalakulásáért vagy felszabadításáért. (És második helyen tevékenykednek és szenvednek is, lehetőségeik szerint a szociális igazságosságért, és végül, ha nincs is kifejezetten ilyen cél a szemük előtt, az emberi személy evilági megváltásáért.)

A szeretet mindkét esetben láthatatlan; mégis vannak bizonyos látható megnyilvánulásai (legyen az harc a szegényekért és velük, vagy segítse őket az ember abban, hogy megszerveződjene vagy megszerezzenek bizonyos hatalmat, vagy legyen szó arról, hogy velük él az ember és megosztja szegénységüket is azért, hogy Krisztus szeretete jelen legyen közöttük és hogy tanúságot tegyen róla). De az első esetben az alkalmazott eszközök hatékonysága látható és kézzelfogható (ezek az eszközök hozzák létre szociális téren a látható változásokat); a második esetben a hatékonyság láthatatlan marad (a kérdéses eszközök, amelyek lényegében a Krisztussal való meghalásban állnak, az isteni kegyelem segítségével láthatatlan átalakulásokat eredményeznek a lelkekben. És ezeket az átalakulásokat rendesen senki sem veszi észre, ezeknek csak közvetett jelei vannak. Mert a Kistestvérek nem foglalkoznak sem tanítással, sem prédikálással; ők egyszerűen velük vannak és értük adják az életüket, mert szeretik őket Krisztus szeretetével.

Engedje meg hozzátennem, ha valakinek van valódi hite az Evangéliumban, hiszi, hogy a láthatatlan misztikus eszközöknek *a maguk saját rendjében* – az örök élet rendjében – még nagyobb a hatalmuk, mint a földi eszközöknek a maguk sajátos, evilági rendjében”.

A következő években az egyre gazdagodó „megtapasztalás” nyomán Jacques Maritainnek még jócskán lesz alkalma arra, hogy baráti mérleget vonjon velünk kapcsolatban – várva a napot, amikor mindez egyenesen és közvetlenül a legmélyebben érinti majd az ő személyét. Ebben a perspektívában az 1963-1965-ös évek bizonyosan új állomást jelentenek. Szerzetesi életünk egy ideje kérdéseket támasztott, melyekre úgy tűnik még nem volt meggyőző válaszunk; például azokra, amelyek bizonyos igények, nevezetesen lelkipásztoriak terheinek az elfogadására vonatkoztak, melyeket bizonyos környezetben a jelenlétünk ébresztett, vagy bizonyos személyek által feltett kérdésekre, lévén a miénk „apostoli hivatás, kontemplatív szellemisséggel”. 1963. Június 2-án René Voillaume testvér is intézett a testvérekhez egy „körlevelet az Evangéliumi

Kistestvérek életéről”. (Ők eddig szoros kapcsolatban voltak a Közösséggel.) „Az Úr iránti „őrült szerelem” – írta – Jézus egyik kistestvért arra indítja, hogy Urával együtt elrejtőzzön az emberek között, a názáreti élet mintájára, egyesülve a kereszttáldozattal azért, hogy egész életével, magával az életmódjával kiáltja ezt a szeretetet, S ugyanaz az „őrült szerelem” vezet egy másikat, az Evangélium kistestvérét arra, hogy *azt megossza legszegényebb testvéreivel, az evangelizálásnak szentelve életét, ezt a szeretetet nemcsak életével, hanem a szavaival is kiáltva és kinyilvánítva a szegények testi és lelki szolgálatában.*”⁸³ E körlevelet követően tizenegynéhány kistestvér kérte, hogy csatlakozhasson az új kongregációhoz. És az éves kolbsheimi együttlét alkalmával júliusban az egyik közösségből a másikba történő „átmenet”, annak emberi és lelki vonatkozásaival, egészen természetesen volt tárgya egy nagyon szabad eszmecserének, melyet René Voillaume testvér és Jacques felszólalásai tettek nagyon elevenné.⁸⁴

Összefoglalóan föl kellett idéznünk ezeket az eseményeket, hogy jobban megértsük azokat a reflexiókat, melyeket Jacques Maritain megosztott a Toulouse-ban tanuló kistestvérekkel 1964.december 14-én. Egyébként ő maga ezen a napon így írt naplójába: „Beszélgetés a kistestvérekkel a hivatásukról és annak „apostoli” voltáról (tágabb, nem mindennapi értelemben).” „A szóban forgó reflexiók, megfontolások – kezdte a beszélgetést – félek, hogy teljesen indiszkrétek, mivel magára a hivatásukra vonatkoznak.” De azt is megjegyezte, hogy sohasem haszontalan magunkat mások szemében látni. Lássanak ezek a szemek jól vagy rosszul, minden esetben segítenek az öntudatosabbá váláshoz. „Ténylegesen Jacques újra elővette és André testvér kérésére kifejtette annak a kötetlen beszélgetésnek az anyagát, amelyet az előző év augusztus 26-án folytattak azokkal a testvérekkel, akik „sivatagi évük” befejeztével, mielőtt csatlakoztak volna saját közösségükhöz, részt vettek a kolbsheimi összejövetelen. Ennek a beszélgetésnek gépelt szövegét megküldték a közösség minden házába, ahol örömmel fogadták és széles visszhangot váltott ki. A testvérek tényleg minden nehézség nélkül ismertek magukra „ennek a másíknak a szemében”, aki „mindenek után – ahogy valamivel később írta – eléggé szeret minket ahhoz, hogy esélye legyen egy picit megérteni bennünket”.⁸⁷ Azt is gondolhatjuk, anélkül, hogy túlságosan elbizakodottak lennénk, hogy a „garonne-i paraszt” lelkében még frissen élt az a beszélgetés, amikor megfogalmazta annak a fejezetnek néhány lapját, melyben „Isten Országának dolgairól” tárgyal.

Jacques testvér

Francois Mauriac 1965. október 23-án *Jegyzet tömbjében* úgy vélte, hogy nincs irigylésre méltóbb életút befejezés, mint Jacques Maritainé a mi körünkben; „de, pontosította, ő azt egész Istennek adott létezésével kiérdemelte

(...). Egy élet "végállomása" bele van írva a menetrendbe, Isten ott vár ránk, ha szeretjük Őt. Bármint legyen is a megfogalmazással, és jöhet Jacques élete ekkor még nem jutott el a „végállomásig”, Mauriac ujjaival rátapintott egy emberélet legtitokzatosabb valóságaira, ahol (hogy szabadon idézzük Szent Pált) az isteni ajándékokra adott válaszuk állandósága megengedi Istennek, „aki elkezdte bennünk művét, hogy be is fejezze azt”. Kevéssel a tanulmányi közösségbe érkezése után írta Jacques: „Nem azért jöttem vissza Franciaországba, hogy megpróbáljak tevékenykedni, hanem hogy készüljek a halálra”.⁸⁸ S ha Toulous-ban, mint annak előtte, dolgozik és publikál is, reagál (legalábbis amennyire új helyzete engedi) a hozzá forduló különböző készletére, ő imádkozik a „rejtékben” (és a kápolnában, ahol minden nap ki volt téve az Oltáriszentség) ... Ilyen élet láttán hogyan is ne emlékeznénk az *Angyali Doktor* bizonyos lapjaira? „Szent Tamásnak, a modern kor apostolának” vonásai, melyeket 1923-ban rajzolt meg, felfednek néhányat az ő leghatározottabb és legmélyebb szándékaiból. „A metafizika és a szent tudomány fejedelme az Oltáriszentség doktora is”, jegyezte meg egyebek között. „Így befejezte és beteljesítette az ő tisztét az örök Ige, az értelmet megvilágosító Ige, a testbe alászállt Ige szolgálatában, (...) Íme az Igazság jósága és embersége, melyet szolgált és melyet szolgálunk, s aki azt akarja, hogy ne csupán szolgáinak, hanem barátainak hívassunk.” És hozzáteszi: „Ez ugyanaz az Igazság, aki a színről-színre látásban fényben és lényegileg akarja adni magát mindnyájunknak, és aki erre várva ajándékozza magát fényben és lényegileg akarja adni magát mindnyájunknak, és aki erre várva ajándékozza magát fényben a tanítás és kontempláció által és lényegileg az Oltáriszentség által. Itt összegyűjti a lelkeket abban a világosságban, amely a teremtetlen Igétől száll alá, ott egyesíti Krisztus misztikus testét a megtestesült Ige testének és vérének közösségében.”⁸⁹

„Az örök Ige szolgálatának a tiszte” az, amely '69-'70 telén „egy öreg keresztény filozófust, akinek a gondolatai jó hatvan éve foglalkoztatja az Egyház misztériuma, elvezette arra, hogy tanúságot tegyen hitéről és meditációjáról”⁹⁰. Jacques egyfolytában dolgozott a könyvön, amelynek címe: *Krisztus Egyháza, az Egyház személye és személyisége*. De lelkek titkosabb mélyében az Ige szolgálatának és barátságának bizonyára más útjai is rejtődtek, egy kicsit úgy, ha bátorkodhatunk így mondani, mint a mészkőhegyek földalatti folyói, melyek végül buzogva törnek felszínre. 1970. március 20-án, amikor már látja a végét az Egyházzal írt munkájának, Jacques följegyzti a naplójába: „Mióta fölbredtem, nem hagy el a gondolat, hogy életem és írói munkásságom a világgal való küzdelmet illetően (Szent Tamás szegény Don Quijote-ja) véget ér ezzel a könyvvel, amely *utolsó* munkám lesz, s egyben teljesítettem ezzel feladatomat, ti, hogy *laikusként* tegyek tanúságot. Emiatt nem lehetett belépnem a Kistestvérekhez, még ha hívnak is, és részesülnöm a szerzetesi engedelmesség áldásában.” Az öreg laikus most már nem a „jelen kor” felől faggatja magát, hanem saját maga felől; és ostromolják a kérdések: vajon akarja ezt Isten,

elfogadnak engem korom ellenére, nem leszek terhes? ... Ezekről beszél a hozzá különösen közel álló testvéreknek, imádkozik, „kilencedet kezd Raissához, hogy Raissa ismertesse meg vele az ő akaratát”... Április 5-én elhatározta, hogy levelet ír René Page-nak, a Közösség priorjának, elé tárva „azt a kérését, hogy fogadják őt Jézus kistestvérei közé”:

„Ez a nagy vágy költözött belém abban a pillanatban, amikor megértettem és elhatároztam, hogy a könyv, melyet jelenleg írok, utolsó könyvem lesz, s hogy ugyanakkor véget ér a világ útjain Szent Tamásért küzdő hosszú filozófusi munkám, mely egészen mostanáig lefoglalta túlságosan hosszú életemet. Ezt a munkát szabta rám laikus hivatásom, kellett, hogy ez laikus munka legyen, egyedül hordozva a felelősséget és téve tanúságot, annak minden kockázatával és veszélyével, történjék ez akár a Paraszt stílusával. Ezzel most minderre pontot teszek.

És ugyanakkor az a gondolat tör föl bennem, hogy egy legyek önök közül, ha korom ellenére el lehet fogadni engem; mert minél tovább élek a kistestvérekkel, annál inkább szeretem őket és kedvelem a hivatásukat, s mert nagy vágyat érzek a szerzetesi engedelmisség iránt, s arra, hogy ezt a szegény lényt, aki vagyok, teljesen Istennek szenteljem, valamint annak a „világban megélt kontemplációnak”, melyről Raissa beszélt és amelyre kiváló példa a kistestvérek élete.”

Július 23-án, René Page értesítette a testvéreket Jacques lépéséről és arról, hogy a Közösség tanácsának tagjaival együtt ő elfogadta a kérést. „Kérését kézhez kapva eléggé meghatódtunk, írja, mert jól tudjuk, hogy számára nem pusztán formalitásról van szó.” És, bemutatva Jacques-nak a testvérekhez írt levelét, hozzáteszi:⁹¹ „Mindnyájan tudjátok, mivel tartoztunk neki. És mégsem azért fogadtuk el kérését, hogy ezzel örömet okozzunk neki, vagy pedig, hogy törlesszük feléje adósságunkat. Hanem mindenképp azért, mert ezt a kérést megelőzte egy hosszú beteljesülés, egy intenzív szellemi-lelki élet, melyet Jacques levelében felidézett és amelyről írásai és Raissa írásai is, tanúskodnak.”

1970. október 15-én, Avilai Szent Teréz ünnepén Jacques Maritain beöltözött – amint nevezték és csinálták, abban az időben. Diszkrétan, a tanulmányaikat végző testvérek és néhány barát szemei előtt kezdte el noviciátusát, melynek Heinz testvér volt a felelőse. A noviciátus folyamán az Énekek énekéről elmélkedett s adott róla egy „szabad változatot”, magyarázatot „a Krisztus Egyházáról szóló könyv kiegészítéseként”, melyet később összegyűjtöttek az *Approches sans entraves*-ban. De nem ez a lényeg. 1971 szeptember 23-án kifejezésre juttatja vágyát a Közösség priorjának, megköszönve minden testvérenek, hogy „tudomásul vették, hogy ez a nyomorúságos és haszontalan öreg ember készül helyet foglalni közöttük”. „Az a vágyam, hogy mindent hagyjak Istenért és kistestvérként neki szenteljem magamat, mélyebb, mint valaha, bármilyen méltatlan legyek is erre a kegyelemre.” Örök fogadalmát René Page testvér kezeibe tette le 1971-ben a mindenszenteki szentmise alatt, néhány „öreg barát” volt jelen, a Sorbonne

három diákja (Olivier Lacombe csoportjából), számos kistestvér „és az ég”, melyből ő mondta, hogy villámként hasít bele világunkba, és amely hallgatja az Egyház idelenti, egészen az ég felé forduló liturgiáját.⁹²

Fogadalmát egyszerűen, erőteljesen, a következő szavakkal mondta el:

„Az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében,

1971. november elsején, Mindenszentek ünnepén,

Jézus és az Evangélium miatt, valamint Isten és legelhagyatottabb testvéreim szeretetére törekedve,

én, Jacques testvér leteszem Istennek halálomig tartóan

a Szegénység,

a Tisztaság

és az Engedelmesség

hármass fogadalmát, a kezeibe Atyám, Jézus Kistestvéreinek Szabályzata szerint, és az Egyház valamint a Pápa iránti gyermeki alávetettség szellemében.

Teszem ezt azért is, hogy kifejezzem életem szüntelen odaadását a Megváltónak, aki szeretetből vállalta a kereszthalált.

Ezt a felajánlásomat az Egyházért teszem és az emberek üdvösségéért, különösen azokért a fiatalokért, akiket a szentlélek az isteni Igazság szolgálatára szólít.

Ó Szent Atyám, méltóztasd elfogadni Neved dicsőségére ezt a Fiad, Jézus áldozatával egyesített fölajánlásomat, Édesanyánk, Szűz Mária kezei által, és azért, hogy az osztályok, fajok és nemzetek közötti megosztás fölött a te szeretetedben megvalósuló egység uralkodjék az emberek között. Amen”

Tizennyolc hónappal később Jacques testvér a toulouse-i közösségben elhunyt.

JEGYZETEK

61. A Journal de Raissa (Raissa naplója) előszava, 0eC XV, 160.o.

62. Jacques naplója (július 7.), melyben a jegyzetek a nagy betűkkel kiírt zsoltársorral kezdődnek: *de profundis clamavi ad Te.*

63. Augusztus 13-án Jacques följegyzi: „P. Voillaume. Megengedi Paulnak, hogy maradjon. Raissa szeretné őt látni. Paul megáldja.” Az előző héten Raissa a Párizsban éppen átutazóban tartózkodó André testvért szerette volna látni. (A Közösség elöljárója és tanulmányi felelőse egész júliusban el volt foglalva az általános Kapitulumunkkal.)

64. L. a 3. jegyzetet (15. Folia Selecta, 11. o.)

65. Vö. R. Voillaume, a testvéreknek írt levél (1961. Március 17.), 1. a 4. jegyzetet (15. Folia Selecta, 11. o.)

„Mély öröm számomra ez a toulouse-i találkozás azzal, aki legtöbbünk számára biztos vezető volt és lesz a filozófiai és teológiai igazság felé, aki

- jobban, mint valaha bárki is, feltételezi a hiteles kontemplatív léleknek és a szellemi életnek az egyenességét a saját korával való érintkezésben. (...) Mindannyian tudjátok, milyen fájdalmas kereszt volt számára Raissanak égbe távozása, a távozás, mely számára egy új élet kezdete, amelyben Raissa mindig jelen marad értelmének, lelkének ragyogásával.”
66. Jacques tehát fehéren-feketén kiáll „a kontemplatív jellegű közösségekre vonatkozó javaslatok összessége mellett a szerzetes papság képzésének tanulmányi rendjét illetően”, - a nem-pap szerzetesek ugyanis „kánonjogilag szabadok”.
67. Előszó a Notes sur le Pater-hez, OeC XV, 53. o. – A kereskedelmi forgalomba nem került kiadás belső címlapja ez volt: La Contemplation sur les Chemins (1. Rész.) Seigneur apprend-nous `a prier. (Lk. 11,1)
68. OeC XV, 153. o.
69. OeC XIII, 1039-1040. o.
70. René Voillaume testvér jegyzéke a tanácstagokhoz 1961. január 27-én (amikor Jacques toulouse-i érkezését márciusra tervezték).
71. V.ö. például OeC XIII, 573. o. (egy „az evolúció tomista elgondolásával foglalkozó, a testvérek számára tartott konferencia kezdetén).
72. OeC XI, 369. o. Itt a La Philosophie morale egész V. Fejezetét idézni kellene, (melynek kefelevonatát Jacques a haldokló Raissa ágyánál volt kénytelen javítani).
73. OeC XIII, 824-832. o. (néhány testvérrel „a teológiai ismeretről” tartott szeminárium bevezetője); - és különösen ugyanott a 767. skk o. (annak az előadásnak az eleje, melyet az előző évben tartott „a sérült természetről”).
74. F.ö. OeC XII, 1044. o.
75. Jacques Maritain levele Julien Geen-hez, 1972. október 14.
76. Lásd Cahiers Jacques Maritain, No 6, 1983. január, „Heinz R. Schmitz, Jézus kistestvére, 1963-1982”.
77. René Page testvér, a már fentebb (5. jegyzet; 15. Folia Selecta, 11. o.) említett brosrában, 1-2. o.
78. „Egy tanulmányi év után, két vagy három év munkás közösségben. Szememben ez nagy forradalom: Nincs többé kizárólagos és kiváltságos professzori tevékenység.” (Lásd fentebb az 57. jegyzetet; 17. Folia Selecta, 13.o.)
79. A következő sorok idézik és értelmezik az 1960-as Capitulum Aktákat (E. 2-3. o.) és azt a kommentár félét, amely annak a jelentésnek az első lapjait alkotják, melyet a következő évben fogalmaztak meg azok a testvérek, akik a bevezető filozófiai évet vezették.
80. V.ö. Science et sagesse (OeC VI, 36-39. o.) és Pour une philosophie de l'éducation (VII.823. o.) – Megjegyzésre méltó az is, hogy a tanulmányaikat végző testvérek jelentős része ismerte a De la vie d'orasion-t, melynek első fejezeteit kellene itt idézni (OeC XIV, 21-25. o.).

81. V.ö. El-Abiodh X/2, 888. o. és az André testvér által az 1966-os Kapitulumon tartott beszámolóval.
82. 1962. november 5-i levél a *The Philosopher and the Provocateur*-ben. The correspondence of Jacques Maritain and Saul Alinsky. Ed. by Bernard Doering, University of Notre Dame Press, 1944, 93. o. (franciára Jean-Marie Allion fordította). Összehasonlíthatjuk ezt a levelet, mivel analóg ihletésű, a „Szeretet és Hatalom”-ról írt jegyzettel, melyet Jacques Maritain VI. Pálhoz címzett 1965 novemberében (*Cahiers Jacques Maritain*, No. 15, 1987. október, 17. skk. o.
83. René Voillaume, *Levelek a Közösségekhez III.* op. cit. 275. o. A megfogalmazáson áttűnik az „Amour et amitié” ismerete, amely mély benyomást tett a Közösség Priorjára. Megjegyzendő, hogy 1970-ben Jacques Maritain kevésbé mutatkozik tartózkodónak, amikor az 1928-as leveléhez (l. 28. jegyzet; 15. *Folia Selecta*, 13. o.) folyamodik, az Evangelizáló Kistestvérek hivatásával foglalkozó elmélkedése számára.
84. V.ö. René Voillaume, *Histoire succinte des origines de la Fraternité des Petits Freres de l'Évangile*, 1985, kereskedelmi forgalmon kívül, 107. És 128/0-3. o.
85. Így hívtuk azt a hosszú (8-10 hónapos) „visszavonulást”, melyet a testvérek felváltva töltöttek magányban és közösségben, tizenegynéhány éves tanulmányaik befejezése után. 1963-64-ben történt ez először, és a Szaharában.
86. A *Cahiers Jacques Maritain* 2. Számában (1981. április) tették közzé az 53. s köv. oldalakon. Az eredeti szöveg tartalmaz egy „kitérést a mikrofizikába” (újra kiadva az *Approches sans entraves*-ban, 0eC XIII, 675. s köv. o.).
87. Levél 1965. november 25-ről, válaszolva Hubert testvérnek, a közösség tanácsadó titkárának, az 1966-os Kapitulumot előkészítő munkák keretében. „Sokat elégedetlenkedtem, magammal, mert az a benyomásom, hogy olyasmivel foglalkozom, ami nem tartozik rám, igyekeztem összefoglalni azt, amit Jézus Kistestvéreinek hivatásáról gondolok. Mindenek után, eléggé szeretem Önöket ahhoz, hogy megérthessem egy kicsit a testvéreket. Végül nem marad más hátra, minthogy illő félelemmel és nagy alázattal Önök elé terjesszem ezt az írást, tisztában lévén azzal, hogy Önök, akik gyakorolják ezt az életet, összehasonlíthatatlanul alkalmasabbak nálam arra, hogy beszéljenek róla.
88. 1961. április 28-ról datált szövege, 0eC XII, 1275. o.
89. A *Docteur angélique* rövidített szövege, 0eC IV, 120. o.
90. A *De l'Église du Christ* előszava. 0eC XIII. 11. o.
91. Ezt a szöveget a *Diaire des fraternités* 282. számában tették közzé.
92. V.ö. *Apropos de l'Église du ciel*, 0eC XIII, 1045 s köv. o.